

Vukovich Gabriella: Helyünk Európában

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Vukovich Gabriella (2000): „Helyünk Európában” in:
Társadalmi riport 2000, Kolosi Tamás, Tóth István György,
Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, Pp. 523–548.

Helyünk Európában

Vukovich Gabriella

1. Bevezetés

Egy ország népességének összetétele sokféle adattal, sokféle paraméterrel jellemezhető. Közülük a demográfiai mutatók sajátossága, hogy az *összetétel-változások* megragadására irányulnak. Segítségükkel arra adhatunk választ: milyen tényezőktől függ az ország népességének létszáma, a létszámot hogyan befolyásolja maga az összetétel, és mi várható hosszabb távon, hogyan képes reprodukálni magát a népesség.

A demográfiai adatok, tendenciák nemzetközi összehasonlítása soha nem kockázatmentes feladat. A ma észlelhető demográfiai jelenségekben mindig közrejátszanak múltbéli demográfiai történések, felfedezhetők bennük az egymástól nagyon is különböző kultúrák hatásai, és ezek a folyamatok a lakosság értékrendjétől, jövőre irányuló magatartásától sem függetlenek. A nemzetközi összehasonlításokról azonban mégsem mondhatunk le. Csakis ezen az úton tájékozódhatunk arról, hogy az országban tapasztalt kedvező vagy kedvezőtlen demográfiai folyamatok egyedi jelenségek-e, vagy pedig kisebb-nagyobb régiókban, netán kontinensünk egészében érvényesülő tendenciáknak képezik-e részét. További kérdés, vajon várható-e, hogy néhány évtizeden belül, amikor az európai népesség egésze közelebb kerül egymáshoz, a magyar viszonyok sem fognak túlságosan eltérni a többi európai ország helyzetétől, vagy pedig – éppen az eltérő múlt következményeként – még hosszú időn át megőrizzük sajátos, egyedi demográfiai jellemzőinket?

Jelen dolgozat természetesen nem vállalkozhat arra, hogy ezekre a kérdésekre egyértelmű feleleteket adjon. Csupán egy vázlatos, keresztmetszetszerű képet kíván bemutatni arról, hogy „hogyan állunk” a legfőbb demográfiai jelenségek és folyamatok – a párhuzamosítások és a termékenység, a halandóság, a népesség reprodukciója és öregedése, a háztartások összetétele, az iskolázottság és a foglalkoztatottság – alakulásával, azaz „hol van a helyünk” Európa országai között.¹

¹ A tanulmány az irodalomjegyzékben megtalálható kiadványok alapján készült, amelyekre az írás további részében külön már nem hivatkozunk.

Az 1990-es években az európai országok népességében és társadalmában lényeges, az egyes országok népességének reprodukcióját alapjaiban érintő változások következtek be:

1. A családalakítási szokások markánsan megváltoztak. Bár a válások gyakorisága már korábban igen magasra szökkent, a kilencvenes években továbbra is magas szinten maradt. Emellett azonban a házasságkötések gyakorisága jelentősen csökkent, miközben a „hivatalos” házasságkötéseket mind gyakrabban az élettársi kapcsolatok váltják fel.

2. A kontinens egészét tekintve tartóssá és jellemzővé vált a termékenység reprodukciós szint körüli vagy az alatti stabilizálódása, illetve további csökkenése.

3. A közép- és kelet-európai országok többségében a korábbinál lényegesen jobban elterjedtek a fogamzásgátlás modern eszközei. A művi terhesség-megszakítás ennek ellenére még mindig a születésszabályozás túlságosan gyakori eszköze Közép- és Kelet-Európában.

4. A fejlettebb nyugat- és észak-európai országokban egyre hosszabb ideig élnek az emberek, ezzel szemben a közép- és kelet-európai országokra igen magas halandóság jellemző. A régió egészét tekintve általános a népesség gyorsuló öregedése.

2. Házasságkötések, élettársi kapcsolatok

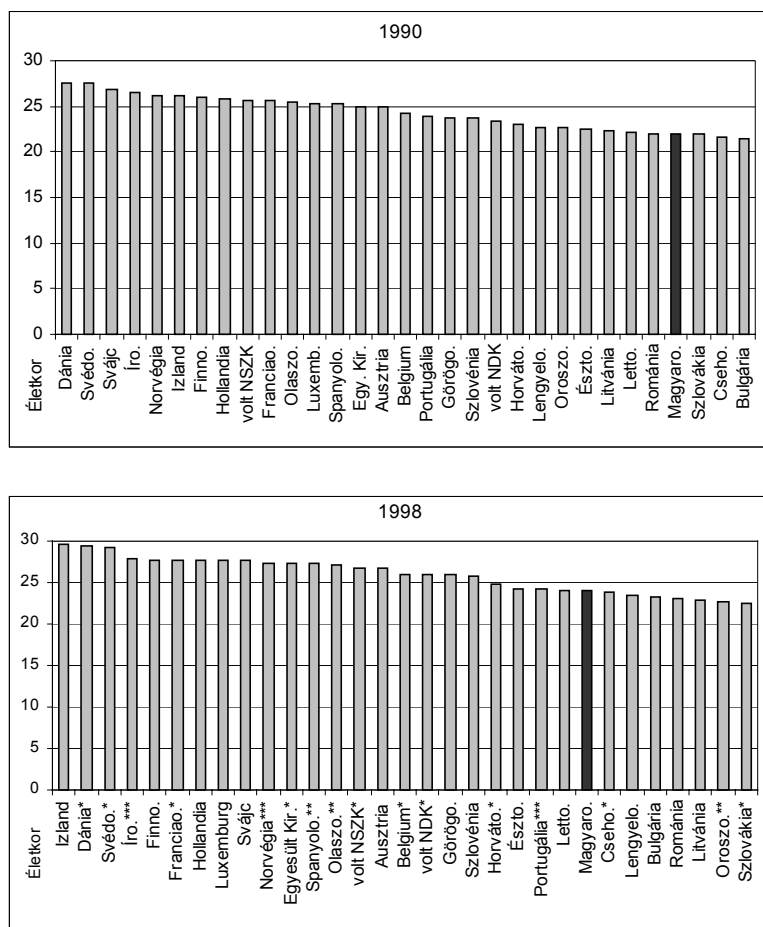
A társadalom értékrendjében, a magatartási normákban bekövetkezett alapvető változások, amelyek az európai országok társadalmát különösen az hatvanas évek óta jellemzik, mélyen érintették a házasság intézményét és a házasságok stabilitását. A demográfiai elemzések azt mutatják, hogy kevés ország kivételével egész Európában csökken a házasságkötések száma, és emelkedik a felbomló házasságoké. Emellett egyre több pár él élettársi közösségben. Az elemzések szerint a házasságkötések száma nagyrészt éppen az élettársi kapcsolatok térnyerése következtében esik vissza. Az adatok tanúsága szerint Ciprus és Málta kivételével a házasságok növekvő hányadát élettársi kapcsolatok váltják fel az európai országokban.

A családalakítás változásának másik jellegzetessége Európában a házasságkötés későbbi életkorokra tolódása. Ugyanakkor tovább növekszik a válások és különélések gyakorisága.

A hatvanas évekig fiatal korban kötöttek házasságot az emberek; a nők első házasságkötéskori átlagos életkora Európa legtöbb országában 22 és 25 év között volt. A nyugat-európai országokban immár három-négy évtizede megindult a házassági szokások változása, a kelet-európai országok többségében a változás csak a nyolcvanas évek közepén kezdődött. Napjainkra mind Nyugat-, mind Kelet-Európában egyre kevesebben kötnek házasságot,

és a házasságkötési életkor is egyre későbbre tolódik. A kilencvenes évek végére a nők első házasságkötéskori átlagos életkora Európa nyugati felén már 28–29 év volt, a kelet-európai országokban ennél valamivel alacsonyabb.

1. ábra A nők átlagos életkora első házasságuk megkötésekor néhány európai országban, 1990, 1998

Megjegyzés: * 1997-es adatok; ** 1996-os adatok; *** 1995-ös adatok. A Macedóniára és Ukrajnára vonatkozó értékek adathiány miatt nem szerepelnek az ábrában.
 Forrás: Council of Europe (1999:57).

Magyarországon a nők átlagos életkora első házasságuk megkötésekor a nyugat-európai országokra jellemző értéknél alacsonyabb, 1980-ban 21 év volt. A nyolcvanas években kezdett ez az életkor kis mértékben emelkedni. 1990 óta az emelkedés folyamatos; 1998-ban az első házasságra lépő menyasszonyok átlagos életkora 24 év volt (1. ábra). Tekintettel arra, hogy a demográfiai folyamatok általában viszonylag lassan változnak, ez az emelkedés szokatlanul rövid idő alatt következett be.

A férfiak átlagos életkora első házasságuk megkötésekor szintén emelkedett, 1980-ban 24, 1998-ban közel 26 és fél év volt.

A házasságkötések száma Magyarországon a hetvenes évek közepe óta folyamatosan csökken. A csökkenés üteme az 1990-es évtizedben felgyorsult. 1980-ban 80 ezer házasságot kötöttek, 1990-ben közel 66 és félezret, 1998-ban már csak 45 ezret. A népesség 1980-ban és 1998-ban eltérő korstruktúrájának hatását kiszűrő arányszámok hasonló csökkenést jeleznek: a házasságkötés szempontjából legaktívabb korcsoportokba tartozó 20–24 éves nők első házasságkötési arányszáma 1980-ban 245 ezrelék volt, 1998-ban 66 ezrelék, a 25–29 éveseké 152 ezrelékről csökkent 77 ezrelékre. Az ezer főre jutó házasságkötések számának alakulását a kilencvenes években az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat *A nyers házasságkötési arányszámok alakulása néhány európai országban, 1990–1998 (az ezer főre jutó házasságkötések száma)*

	1990	1995	1996	1997	1998
Ausztria	5,8	5,3	5,2	5,1	4,8
Belgium	6,5	5,1	5,0	4,7	4,4
Bulgária	6,8	4,4	4,3	4,2	4,3
Csehország	8,8	5,3	5,2	5,6	5,3
Dánia	6,1	6,6	6,8	6,5	6,5
Egyesült Királyság	6,5	5,5	5,4	–	–
Észtország	7,5	4,7	3,8	3,8	3,7
Finnország	5,0	4,6	4,8	4,6	4,7
Franciaország	5,1	4,4	4,8	4,8	4,8
Görögország	5,8	6,1	4,3	5,8	5,4
Hollandia	6,4	5,3	5,5	5,5	5,5
Horvátország	6,0	5,3	5,4	5,4	–
Írország	5,1	4,3	4,5	4,3	–
Izland	4,5	4,6	5,0	5,5	5,6
Lengyelország	6,7	5,4	5,3	5,3	5,4
Lettország	8,8	4,4	3,9	3,9	3,9

Az 1. táblázat folytatása

	1990	1995	1996	1997	1998
Litvánia	9,8	6,0	5,5	5,1	5,0
Luxemburg	6,1	5,1	5,1	4,8	4,8
Macedónia	7,4	8,0	7,1	7,0	–
<i>Magyarország</i>	<i>6,4</i>	<i>5,2</i>	<i>4,8</i>	<i>4,6</i>	<i>4,4</i>
Németország	6,5	5,3	5,2	5,2	5,1
volt NDK	6,3	3,5	3,5	3,5	3,6
volt NSZK	6,6	5,7	5,6	5,5	5,4
Norvégia	5,2	5,0	5,3	5,4	–
Olaszország	5,6	5,1	4,7	4,7	4,8
Oroszország	8,9	7,3	5,9	6,3	5,8
Portugália	7,2	6,6	6,4	6,6	6,7
Románia	8,3	6,8	6,6	6,5	6,5
Spanyolország	5,7	5,1	4,9	4,9	5,1
Svájc	6,9	5,8	5,7	5,5	5,4
Svédország	4,7	3,8	3,8	3,7	3,6
Szlovákia	7,7	5,1	5,1	5,2	5,1
Szlovénia	4,3	4,2	3,8	3,8	3,8
Ukrajna	9,3	8,4	–	–	–

Forrás: Council of Europe (1999:52).

Az élettársi kapcsolatban élők az összes párkapcsolatban élők növekvő hányadát teszik ki. Ez a tendencia még az 1990. évi népszámlálás és az 1996. évi mikrocenzus között eltelt viszonylag rövid időszakban is erősödött. Az összes párkapcsolatból 1990-ben 125 ezer, míg 1996-ban 190 ezer volt élettársi közösség.

3. Válások

Nyugat- és Észak-Európában a válások számának növekedése az általános tendencia. Hasonló mértékű növekedés a közép- és kelet-európai országokban nem figyelhető meg. Azonban a nyugat- és észak-európai országok közül is volt néhány (Ausztria, Dánia, Egyesült Királyság, Izland), amelyekben 1988 folyamán kismértékben csökkent a válások száma.

A válások növekvő gyakorisága a legtöbb országban társadalmi feszültségeket is előidéz, mivel növekszik az egyszülős, főként az apa nélküli családok száma és aránya. Emiatt a legtöbb országban működnek családi vagy házassági tanácsadó szervezetek, intézmények. Egy 1998-as ENSZ-jelentés

szerint Norvégiában és az Egyesült Királyságban a csonka családok problémáját olyan súlyosnak tartja a kormányzat, hogy megerősítették a családi tanácsadással foglalkozó intézmények működését.

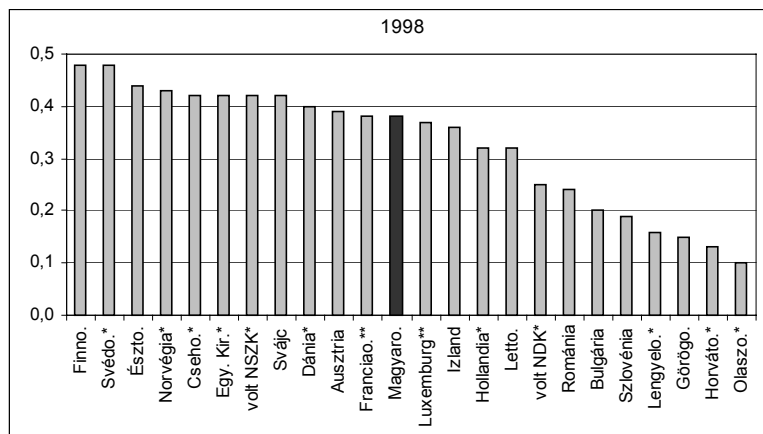
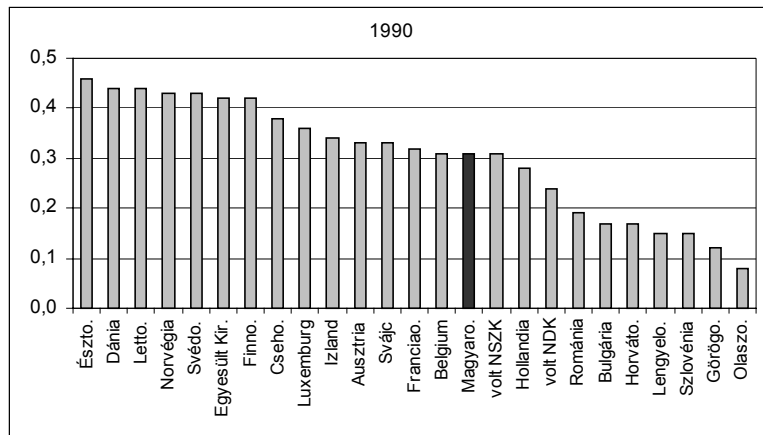
Magyarországon a válások gyakorisága több évtizede, ha ingadozásokkal tarkítottan is, de emelkedik. 1998-ban közel 26 ezer házasságot bontottak fel a bíróságok. Ugyanebben az évben ezer fennálló házasságra 11,4 válás jutott, ezer házasságkötésre 574. Összehasonlításképpen: 1980-ban ezer fennálló házasságra 9,9, ezer házasságkötésre pedig 346 válás jutott.

A házasságtartam-specifikus válási arányszámokat összegező teljes válási arányszám Magyarországon 1998-ban 0,38 volt (2. ábra). Ez azt jelenti, hogy ha az 1998. évi házasságtartam-specifikus válási arányszámok állandósulnának, száz 1998-ban kötött házasság közül 38 végződne válással. A magyarországihoz közeli értékeket mértek például Ausztriában, Izlandon és Dániában. A miénknél alacsonyabb válási arányszámok voltak Bulgáriában, Horvátországban, Cipruson, Olaszországban, Lettországon, Lengyelországban, Romániában, Szlovéniában, magasabbak pedig Csehországban, Észtországban, Finnországban, Norvégiában, Svédországban, Svájcban, az Egyesült Királyságban.

A válások magas száma nemcsak az elvált pár érzelmi kudarca. Az 1998-ban válás miatt megszűnt házasságok közül csak kicsit kevesebb mint 6900 volt olyan (27%), ahol a házaspárnak nem volt közös gyermeke, a felbontott házasságok 34%-ában egy, 31%-ában kettő, 8%-ában három vagy több közös gyermekük volt.

Az egyszülős családok között Magyarországon az 1980-as években csökkent az egygyermekesek aránya, és nőtt a két-, illetve háromgyermekeseké. 1996-ban 257 ezer 15 évesnél fiatalabb, illetve összesen 402 ezer eltartott gyermek élt egyszülős családban. A 15 évesnél fiatalabb gyermekek 14, az eltartott gyermekek 17%-ának jut ez a sors. Összehasonlításképpen: az Európai Unió átlagában az eltartott gyermekek 13%-a élt 1996-ban egyszülős családban. Az Unión belül azonban nagy különbségek vannak e tekintetben is, Görögországban az egyszülős családban nevelkedő eltartott gyermekek az összes eltartott gyermek 6%-át, Spanyolországban 7%-át, míg az Egyesült Királyságban 23%-át teszik ki.

2. ábra A teljes választási arányszám alakulása néhány európai országban a kilencvenes években

Megjegyzés: *1997-es adatok; **1996-os adatok; ***1195-ös adatok. Az Írországra, Litvániára, Macedóniára, Oroszországra, Portugáliára, Spanyolországra, Szlovákiára és Ukrajnára vonatkozó értékek adathiány miatt nem szerepelnek az ábrában.

Forrás: Council of Europe (1999: 63).

4. Termékenység

A családalkítás és az együttélési viszonyok változása, illetve azok a tényezők, amelyek a családok átalakulására hatnak, hatással vannak a termékenység alakulására is.

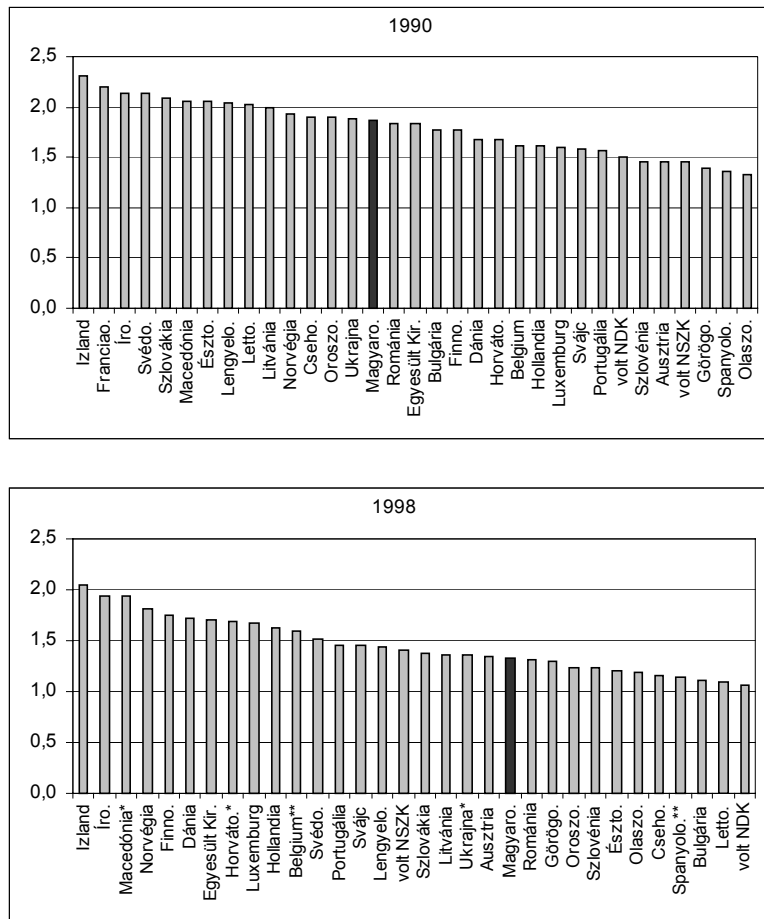
Közismert, hogy az európai országokat hosszú távon a termékenység csökkenése jellemzi. Emellett azonban vannak kivételes időszakok egyes országok életében. Ilyen volt Írország, ahol a teljes termékenységi arányszám² 1994 és 1998 között 1,86-ról 1,93-ra emelkedett, Hollandiában pedig 1996 és 1998 között 1,53-ról 1,63-ra emelkedett. Németországban a teljes termékenységi arányszám 1998-ban csak 1,37 volt, ám 1996 óta mind a volt NDK, mind a volt Nyugat-Németország területén kismértékű emelkedés tapasztalható. Franciaország 1998. évi 1,75-os teljes termékenységi arányszáma hét év óta a legmagasabb érték az országban, ez egyúttal az Európai Unió legmagasabb értéke is, amely két tizeddel meghaladja az Unió átlagát (3. ábra).

A legalacsonyabb termékenységi szinteket 1998-ban Bulgáriában, Lettországban és Olaszországban mérték. Bulgáriában a teljes termékenységi arányszám az 1990. évi 1,81-ről 1,11-ra csökkent. Lettországban az 1,09-os arányszám már csak alig több mint fele a reprodukcióhoz szükséges szintnek, a születések száma pedig csak 44%-a a tíz évvel korábbinak. Olaszországban a termékenység a hetvenes évek óta folyamatosan csökken, 1998-ban 1,19 volt, és míg az 1980-as évek elején az ország déli tartományaiban még biztosította a generációk reprodukcióját, mára már ott is e szint alá csökkent a termékenység.

Az Európa Tanács 1999. évi összefoglaló jelentése – számos kutatás következtetéseit felhasználva – a termékenység csökkenését a társadalmi és gazdasági körülmények változása mellett a nők szerepének és státusának megváltozásával magyarázza, amelyek a kisebb család vállalására ösztönzik a társadalmat. Ez az európai társadalmak egyik meghatározó jellemzőjévé vált. A kevesebb gyermek preferálása mellett a nők – egyéb kulturális, és értéktényezők változása mellett a tanulási idő meghosszabbodása, valamint fokozódó munkaerőpiaci jelenlétük következtében – időben későbbre halasztják első gyermekük megszületését, még olyan hagyományosabb családi értékeket képviselő országokban is mint Málta és Ciprus, vagy Írország és Spanyolország (4. ábra). További kutatásokat igényel azonban annak megállapítása, hogy a születések későbbre halasztása a házasságkötés magasabb életkorra tolódásának következménye-e vagy éppen fordítva, az amúgy is későbbre tervezett gyermekszülés miatt nem házasodnak fiatalon az emberek.

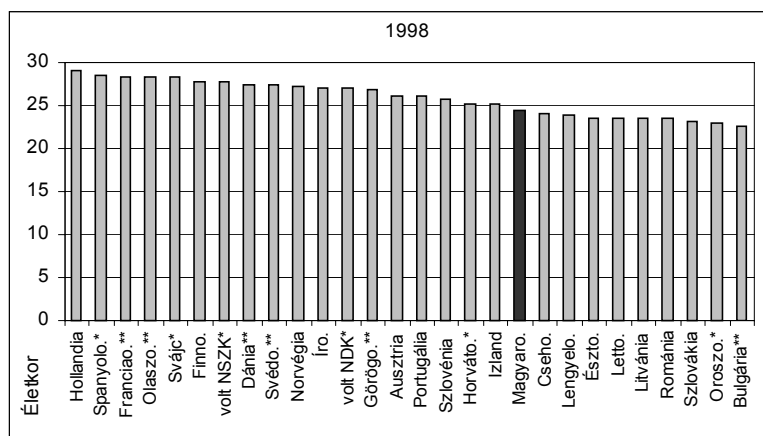
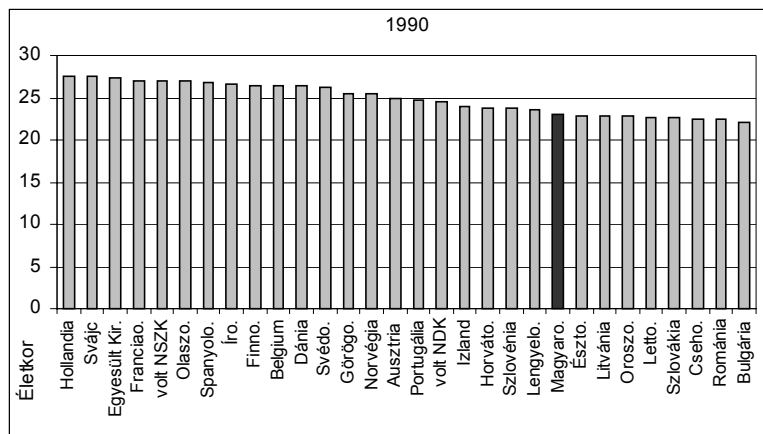
² A teljes termékenységi arányszám azt mutatja, hogy ha az adott év korszpecifikus születési arányszámai stabilizálódnának, egy nő élete folyamán átlagosan hány gyermeknek adna életet.

3. ábra A teljes termékenységi arányszám alakulása néhány európai országban, 1990 és 1998 (egy nőre)

Megjegyzés: *1997-es adatok; **1996-os adatok. Franciaország esetében nem álltak rendelkezésre összehasonlítható adatok.
 Forrás: Council of Europe (1999:70).

4. ábra A nők átlagos életkora első gyermekük megszületésekor néhány európai országban, 1990 és 1998 (év)

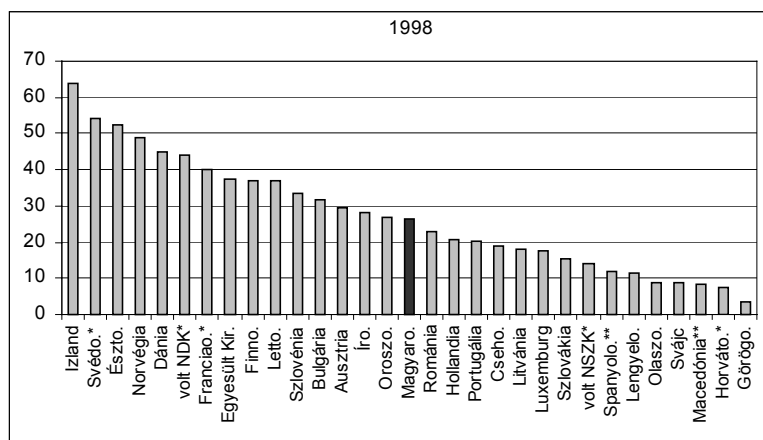
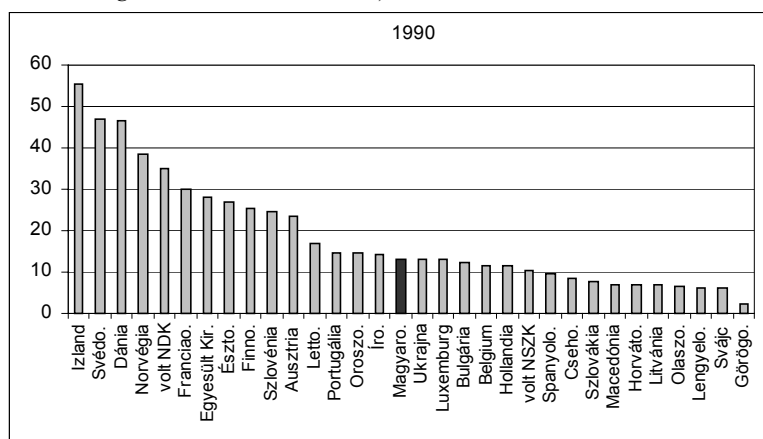

Megjegyzés: *1997-es adatok; **1996-os adatok. Belgium, az Egyesült Királyság, Macedónia és Ukrajna esetében nem álltak rendelkezésre összehasonlítható adatok.
 Forrás: Council of Europe (1999:73).

A családi együttélési formák változása, az élettársi közösség mint együttélési alternatíva terjedése gyors növekedést eredményez a házasságon kívüli születések arányában. Az európai országok sorában Izland vezet a mezőnyt e tekintetben, ahol 1998-ban a gyermekek 65%-a született házasságon kívül.

Svédországban a házasságon kívüli születések az összes élveszületés felét adják. Észtországban az arány a kilencvenes évek eleji 15%-ról rendkívül gyorsan, 1998-ra 52%-ra emelkedett.

5. ábra A házasságon kívüli születések alakulása, 1990 és 1998 (száz élveszületésre jutó házasságon kívüli születések száma)

Megjegyzés: *1997-es adatok; **1996-os adatok; Belgium, Románia és Ukrajna esetében nem álltak rendelkezésre összehasonlítható adatok.
 Forrás: Council of Europe (1999:67).

Érdekességnek tekinthető, hogy míg például Olaszországban és Spanyolországban a termékenység rendkívül alacsony szintje a „modern” demográfiai minták terjedését jelzi, a házasságon kívüli születések az összes élveszületésnek Olaszországban csak 8,5%-át, Spanyolországban 11,7%-át adják. (Igaz, a házasságkötési arányszámok mindkét országban magasabbak a magyarországinál, lásd erre vonatkozóan az 1. táblázatot.)

Magyarországon a házasságon kívüli születések aránya az 1990-es évek folyamán megduplázódott, 1998-ban az élveszületések 26,6%-a származott nem házas családi állapotú nőktől. A folyamatos statisztikai számbavétel sajnos nem teszi lehetővé annak megállapítását, hogy a házasságon kívüli születések mekkora hányada származik élettársi kapcsolatból, feltehető azonban, hogy a házasságon kívül szülő nők többségét nem a hagyományos értelemben vett leányanyák, hanem párkapcsolatban élő nők teszik ki.

5. Művi terhességmegszakítások

Európa nyugati felében a művi terhességmegszakítások egy nőre jutó száma hosszabb ideje minden országban lényegesen egy alatt stabilizálódott. Az 1990-es évtized közepén Hollandiában ez az érték 0,2, Svédországban kicsit magasabb: 0,6. A kelet-európai országok közül Csehországban és Szlovákiában jeleztek lényeges csökkenést a kilencvenes években, amelynek eredményeként az évtized második felére, végére egy nőre 0,6 művi terhességmegszakítás jutott. A termékenységi és családvizsgálatok azt mutatják, hogy Európa magas abortusz-számokkal jellemezhető keleti felében jelentősen terjed a modern fogamzásgátló eszközök használata, ennek ellenére a művi terhességmegszakítás sok kelet-európai országban még mindig a születésszabályozás egyik legfontosabb eszköze. Oroszországban például egy nő élete folyamán átlagosan 2,9, Romániában 2,3, Bulgáriában 1,6 abortuszon esik át, és bár a korábban említett 1998. évi ENSZ-jelentés szerint az adatok nem mindig teljesen megbízhatóak, a nagyságrendeket mindenesetre jól jelzik.

A kelet-európai régióban tapasztalható magas abortusz-számok csökkentése érdekében számos nemzetközi civil szervezet, kormányközi szervezet és fejlett országokbeli segélyprogram támogat a reprodukciós egészség javítását célzó programokat, amelyek keretében a fogamzásgátlás modern eszközeit teszik könnyebben hozzáférhetővé, és információs hálózatokat működtetnek. Az abortusz azonban az erőfeszítések ellenére ma még túlságosan természetes lehetőség a kelet-európai országokban.

Magyarországon a művi terhességmegszakítások száma a kelet-európai országokhoz hasonlóan hagyományosan magas, bár az 1990-es évtizedben jelentős csökkenést tapasztalhattunk. 1990-ben több mint 90 ezer művi abortuszt hajtottak végre, 1998-ra ez a szám 69 ezerre csökkent. Hozzá kell azon-

ban tenni, hogy az évtized folyamán ingadozásokat is tapasztalhattunk, kétségtelen azonban, hogy a jelenleg rendelkezésre álló legfrissebb, 1998. évi adatok az évtized addigi legalacsonyabb értékeit jelentik. Ezer 15–49 éves nőre 26,9 abortusz jut.

A művi terhességmegszakítások alakulását más szemszögből értékelhetjük az abortuszok számát az elveszületések számához viszonyítva. Ez a mutató ugyanis 1993 és 1997 között ismét emelkedett, így összességében míg 1990-ben száz elveszületésre 70,4, addig 1998-ban ennél kicsit több, 70,6 művi terhesség-megszakítás jutott, vagyis a terhességmegszakítások számának csökkenését döntően a terhességek számának csökkenése idézi elő.

Az abortusz engedélyezésének indoka az esetek 98%-ában a válsághelyzet. Az 1998-ban abortuszon átesett nők 54%-ának ez volt az első művi terhességmegszakítása, 46%-uk nem először folyamodott ehhez az eszközhöz.

6. Halandóság

A születéskor várható átlagos élettartam³ a társadalom, a gazdaság, az egészségkultúra és az egészségügyi ellátó rendszer fejlettségét híven tükröző szintetikus halandósági mutató.

A 20. század második felében Európa északi, nyugati és déli részén az emberek egyre tovább élnek. A századvég általánosan kedvező halandósági viszonyainál is kedvezőbb a nők halandósága. Az említett országcsoportokban a nők kiemelkedően hosszú, 80 év feletti születéskor várható átlagos élettartamokat értek el Ausztriában, Cipruson, Franciaországban, Izlandon, Olaszországban, Máltán, Spanyolországban, Svédországban és Svájcban (ez utóbbi országban a legmagasabb, 82,4 év a nők születéskor várható átlagos élettartama) (2. táblázat.).

A férfiak várható élettartam-mutatója a nőkénel 4–5 évvel alacsonyabb; Svájcban 76,4, Izlandon 76,9, Norvégiában 75,5 és Görögországban 75,3 év. Az elmúlt néhány évben a nők és a férfiak várható élettartama közötti különbség kis mértékben csökkent a kontinens nyugati felében.

³ Az átlagos élettartam azt mutatja meg, hogy az adott év haladósági viszonyainak tartóssá válása esetén egy abban az évben született gyermek átlagosan hány évet élne.

2. táblázat A születéskor és egyes életkorokban várható átlagos élettartamok Európában

Ország	Év	éves korban várható élettartam							
		0		15		45		65	
		Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Ausztria	1998	74,8	80,9	60,3	66,4	31,9	37,1	15,6	19,2
Belgium	1998	74,8	81,1	60,4	66,7	32,1	37,6	15,6	19,8
Bulgária	1996	67,4	74,6	54,2	61,1	26,6	32,3	12,6	15,1
Csehország	1998	71,1	78,1	56,8	63,6	28,5	34,4	13,4	16,9
Dánia	1998	73,7	78,6	59,3	64,2	30,9	35,1	14,7	18,0
Egyesült Királyság	1996	74,3	79,5	60,0	65,1	31,5	35,9	14,8	18,3
Észtország	1998	64,4	75,5	50,5	61,5	24,4	32,9	12,3	16,4
Finnország	1998	73,5	80,8	59,0	66,3	30,9	37,1	14,9	19,1
Franciaország	1998	74,6	82,2
Görögország	1997	75,3	80,6	61,1	66,3	32,9	37,1	16,3	18,8
Hollandia	1998	75,1	80,5
Izland	1998	76,9	81,5	62,5	67,0	33,8	37,7	16,4	19,8
Lengyelország	1998	68,9	77,3	54,8	63,2	27,4	34,2	13,4	17,0
Lettország	1998	64,1	75,5	50,7	61,9	24,8	33,5	11,3	17,3
Litvánia	1998	66,5	76,9	52,6	62,8	26,5	34,2	13,4	17,4

A 2. táblázat folytatása

Ország	Év	éves korban várható élettartam							
		0		15		45		65	
		Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Luxemburg	1996	73,5	79,6	59,1	65,3	30,9	36,3	15,0	19,0
Magyarország	1998	66,1	75,2	52,1	61,0	25,0	32,4	12,2	16,0
Németország	1997	74,0	80,3	59,6	65,8	31,3	36,6	15,1	18,8
volt NSZK	1997	74,4	80,5	60,0	66,0	31,5	36,8	15,3	19,0
volt NDK	1997	72,4	79,5	58,0	65,0	30,2	35,9	14,4	18,1
Norvégia	1998	75,5	81,3	61,0	66,7	32,7	37,5	15,7	19,6
Olaszország	1995	74,6	81,0	60,4	66,7	32,2	37,5	15,5	19,4
Oroszország	1998	61,3	72,9	48,0	59,5	23,5	31,4	11,6	15,3
Portugália	1998	71,7	78,8	57,6	64,6	30,4	35,7	14,4	17,9
Románia	1997	65,5	73,3	52,8	60,4	25,9	31,8	12,7	15,3
Spanyolország	1997	74,3	81,5	60,1	67,2	32,4	38,1	16,0	19,8
Svédország	1997	76,7	81,8	62,2	67,2	33,3	37,9	16,2	19,9
Svájc	1998	76,4	82,4
Szlovákia	1998	68,6	76,7	54,6	62,6	26,8	33,5	12,8	16,3
Szlovénia	1997	71,1	78,7	56,7	64,2	28,9	35,1	13,8	17,5
Ukrajna	1994	62,8	73,2	49,5	59,6	23,9	31,2	11,5	14,9

Forrás: Council of Europe (1999: 89).

Megjegyzés: Horvátország, Írország és Macedónia esetében nem álltak rendelkezésre adatok.

A közép- és kelet-európai országokban ezzel szemben kiemelkedően magas halandóság jellemző. Ezekben az országokban is magasabb a nők várható élettartama, annak értéke azonban nem éri el a fejlettebb országok férfinépeségének várható élettartamát sem. Emellett a két nem várható élettartamának különbsége is nagyobb a kelet-európai régióban, mint a nyugat-európai országokban.

Magyarországon a férfiak születéskor várható átlagos élettartama 1998-ban 66,1 év, a nőké 75,2 év volt. A férfiak várható élettartamában az amúgy is alacsonyabb értékek mellett sokkal nagyobb ingadozások tapasztalhatók, mint a nőkében. A férfiak születéskor várható átlagos élettartama az utóbbi két évtizedben 1992–93-ban volt a legalacsonyabb, 65,5 év körüli. Ehhez a mélyponthoz képest javulást tapasztalhatunk. A nők esetében az évenkénti ingadozás sokkal kisebb. A kilencvenes évek eleje sem hozott olyan mértékű visszaesést, mint a férfiak esetében. A lineáris regresszióval becsült trend összességében a férfiak esetében minimális mértékű javulást jelez az elmúlt két évtizedben, a nők esetében a trendvonal meredekebb, a javulás jelentősebb.

7. A népesség reprodukciója és öregedése

A történelem folyamán a népesség reprodukciója egyben a népesség növekedését is jelentette. Ez a növekedés korántsem volt egyenletes: különböző időszakokra különböző növekedési ráták voltak jellemzők. A történelmi kutatások és a tapasztalatok szerint a népesség évezredekken át tartó lassú növekedése az ún. demográfiai átmenet idején gyorsult fel. Ez a gyorsulás különösen markáns volt azokban a térségekben, ahol az átmenet klasszikus modellje érvényesült, és a halandóság csökkenése korábban kezdődött, mint a termékenység csökkenése, illetve azokban a térségekben, ahol a halandóságcsökkenés üteme lényegesen és/vagy hosszabb időn keresztül meghaladta a termékenység csökkenésének ütemét.

A 20. század második felére az európai országokban, így Magyarországon is, stabilizálódott a demográfiai fejlődés abban az értelemben, hogy a termékenység és a halandóság közel egyensúlyba került, és egy mérsékelt népességnövekedés vált jellemzővé. Ez a demográfiai rezsim a hatvanas években több szerzőben felvetette a demográfiai konvergencia gondolatát, hiszen valóban úgy tűnt, hogy mind a termékenység, mind a halandóság azonos irányban fejlődik, és a különböző európai (és Európán kívüli fejlett) országokban hasonló színvonalhoz közelít, ami mindegyik ide tartozó országban mérsékelt ütemű, az évszázad elejéhez képest lényegesen alacsonyabb népességnövekedést eredményez.

Az 1940-es évek végétől 1989-ig, a magyar népesség voltaképpen zárt népességnek volt tekinthető, vagyis a népesség nagyságát csak a születések gyarapították, és a halálozások csökkentették. A népesség számának alakulását befolyásoló harmadik lényeges demográfiai folyamat, a nemzetközi vándorlás gyakorlatilag nem létezett, az 1956-os forradalomhoz kötődő nagy kivándorlási hullámon kívül mind a kivándorlások, mind a bevándorlások száma elhanyagolható volt.

A magyar demográfiai fejlődés sajátosságai közé tartozik ugyanakkor, hogy bár a népesség reprodukciója, sőt lassú növekedése egészen 1980-ig biztosított volt, az egyes születési évjáratok reprodukcióját vizsgálva már évtizedek óta korántsem ilyen kedvező a kép. Visszatekintő adatok szerint a születések száma már a harmincas évek második felében sem biztosította a generációk reprodukcióját. A termékenység tehát Magyarországon már a 20. század első felében reprodukciós szint alá kezdett süllyedni, míg a nyugat-európai országok többségében a termékenységcsökkenés csak később öltött ilyen mértéket. A népesség lélekszámának növekedése ezért Magyarországon már a hatvanas években voltaképpen a kedvező korstruktúrában rejlő reprodukciós tartaléknak volt köszönhető.

A népesség reprodukciója, annak jellegzetességei nem önmagukban hatnak, hanem, amint azt a 20. század népességfejlődése plasztikusan jelzi, szorosan összefüggenek a népesség múltbeli és aktuális korstruktúrájával. A modern társadalmak népességfejlődésének jellegzetessége a lassú növekedéssel összefüggésben a népesség öregedése.

A népesség lélekszámának alakulásában és a népesség öregedésében egyaránt kitüntetett szerepe van a termékenység alakulásának, amellet, hogy mindkettőre természetszerűleg hatnak a halandóság és a vándorlások tendenciái is. A csökkenő termékenység a magyar népességben is megindította és erősíti az öregedési folyamatot.

Demográfiai öregedésnek általában azt a folyamatot szoktuk nevezni, amikor növekszik az időskorúak és csökken a fiatalok össznépességen belüli aránya. Emellett azonban a különböző korcsoportokba tartozók létszámának alakulását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a népesség csökkenése nemcsak a fiatalok és idősek össznépességen belüli arányát, hanem – az öregedés és a termékenységcsökkenés mai stádiumában – létszámát is jellegzetesen alakítja. A népesség lélekszámának csökkenése a gyermekkorúak és a fiatal felnőtt korúak számának csökkenésében nyilvánul meg, miközben a középkorúak lélekszáma egyelőre kevéssé változik, az időskorúak lélekszáma pedig folyamatosan növekszik. Az egyes életkorokba, illetve korcsoportokba tartozók számában az általános tendencia mellett természetesen jellegzetes ingadozások figyelhetők meg, amelyek az elmúlt évszázad születési évjáratának létszám-ingadozásaival függnek össze.

A demográfiai öregedés ugyanakkor nem önmagában érdekes jelenség. A demográfiai folyamatok alakulása szempontjából éppen az ad a korstruktúrának különös jelentőséget, hogy mind a születések számát, mind a halálozások számát (és kisebb mértékben ugyan, de a vándorlások számát is) jelentősen befolyásolja. Ezt jól jelzi a magyar népesség lélekszámának alakulása is.

A finomabb, a generációk reprodukcióját jelző mutatók már a hatvanas évek óta figyelmeztettek, hogy a népességben *intrinsic* módon benne rejlik a csökkenés lehetősége. Ekkor azonban a népesség fiatal volt: magas volt a fiatal, szülőképes korú nők száma, és alacsony az idős emberek lélekszáma. Ennek megfelelően a születések száma, amely a fiatal generációktól származik, még a viszonylag alacsony termékenység mellett is lényegesen meghaladta a halálozásokét, amelyek többsége idősebb életkorban következik be. A korstruktúrának ez a kompenzáló hatása egészen 1980-ig érvényesült.

Közben azonban a termékenység tovább csökkent, az öregedési folyamat folytatódott, és az 1970-es évek közepe táján megindult a halandóság addig javuló tendenciájának romlásba fordulása is. Mindezek eredőjeként 1980-ban megindult a népesség azóta is tartó, sőt fokozódó ütemű csökkenése. 1999-ben a népesség lélekszáma már 48 ezerrel volt kevesebb, mint 1998-ban.

A népesség lélekszámának csökkenése nemcsak a magyar társadalmat és kormányt foglalkoztató kérdés. Tényleges népességcsökkenést regisztráltak az utóbbi években Bulgáriában, Csehországban, Észtországban, Lettországon, Litvániában, Moldovában, Németországban, Oroszországban, Romániában. A népesség csökkenésének a magyarországihoz hasonlóan hosszú – immár 20 éves – élményét azonban eddig egyetlen ország sem érte meg. Számos európai országban viszont a népesség stagnálása vagy elhanyagolható mértékű növekedése kizárólag a bevándorlásoknak köszönhető, hiszen a születések és halálozások egyenlege negatív vagy zérushoz közeli.

Az ENSZ-nek a tagállamok kormányaihoz intézett kétévenkénti körkérésére adott válaszokból is kitűnik, hogy a fejlett országok egy részében a népességcsökkenést vagy annak lehetőségét, a termékenységcsökkenést, valamint a demográfiai öregedést a kormányt, illetve a társadalmat foglalkoztató kérdésnek tekintik. A folyamatok befolyásolására ugyanakkor kevés kormány vállalkozik, legalább is explicit népesedéspolitikát kevés országban deklarálnak. A sokat emlegetett kivételek közé tartozik Franciaország, ahol a több évtizedes pronatalista népesedéspolitika és az ezzel összhangban álló családpolitika továbbra is meghozza a maga eredményét.

A kormány új családpolitikájának számos eleme, és a népesedéspolitikai gondolkodás újraéledése – amennyiben tartósnak és következetesnek bizonyul – hosszú távon Magyarországon is hozzájárulhat a népesedési válság enyhítéséhez.

A 20. század alapvető demográfiai folyamatainak egyenes következménye a népesség öregedése és az öregedési folyamat megállíthatatlansága.

Mivel azonban a népesség öregedése lassú és hosszú folyamat, a legtöbb országban nem figyeltek fel a demográfiai öregedés társadalmi, gazdasági és társadalompolitikai következményeire. Plasztikusan fogalmazza ezt meg egy olasz kormányjelentés, mely szerint az öregedés olyan csendben folyt az olasz társadalomban, hogy alig fordítottak rá figyelmet, az ország azután egyszerre csak meglepődve látta, hogy a világ legöregebb népességű országa lett. A folyamat azonban az 1980-as évek közepére, illetve az 1990-es évek elejére már a legtöbb országban annyira előrehaladott volt, hogy napjainkra már minden fejlett, sőt számos fejlődő országban is a demográfiai és társadalompolitikai gondolkodás egyik legfontosabb eleme a népesség öregedésének kérdése.

Az európai országokban a kormányokat és a civil szervezeteket egyaránt foglalkoztatja a népesség öregedésével kapcsolatban, hogy hogyan biztosíthatók elegendő erőforrások ahhoz, hogy a gyorsan növekvő számú idős, nyugdíjas ember megfelelő életszínvonalon éljen, és hogy a legidősebbeknek, az idős korukban gyengélkedőknek és betegeknek megfelelő ellátó rendszereket tartsanak fenn.

A nyugdíjrendszer a legtöbb országban évtizedekkel ezelőtt alakult ki, mára azonban a megváltozott társadalmi körülmények és demográfiai struktúrák miatt már alig, vagy egyáltalán nem képes a korábbi céloknak megfelelni. Ezért a legtöbb érintett országban – közöttük Magyarországon is – megindult a nyugdíjrendszer reformja, amelynek iránya, hogy az aktív életpálya alatt befizetett hozzájárulások összege közvetlen összefüggésben legyen a nyugdíjbavonuláskor a nyugdíj összegével. Emellett több országban a nyugdíjkorhatár felemelésével, illetve a korai nyugdíjbavonulás körülményeinek kedvezőtlenebbé tételével a nyugdíjasok korpíamisának aljáról próbálják az utánpótlást csökkenteni a rendszer működőképességének javítása érdekében.

A fejlett piacgazdaságok társadalompolitikai jövőképében ugyanakkor megjelent egy új elem. Abból kell ugyanis kiindulni, hogy a jövő nyugdíjasai nemcsak azért nem számíthatnak a maihoz hasonlóan széleskörű társadalmi gondoskodásra a legfejlettebb országokban, mert ezt a demográfiai szerkezet nem fogja lehetővé tenni, hanem azért sem, mert a közeljövő nyugdíjasai a mai középkorúak, akik a jelenlegi nyugdíjasokénál sokkal kedvezőbb gazdasági erőforrásokkal és társadalmi tőkével rendelkeznek majd. Ebből a felismerésből táplálkozik az a társadalmi vita, amelynek például Dániában a jövő nyugdíjasaiért viselt társadalmi és egyéni felelősség megosztásának újragondolása áll a középpontjában.

8. Háztartásnagyság, háztartásösszetétel

A hagyományos családi együttélési formák megváltozása, a jellegzetes demográfiai folyamatokkal, közöttük a népesség öregedésével párosulva mind a háztartások összetételét, mind a háztartások nagyságát jelentősen megváltoztatja. A fejlett országokra általánosan jellemző a háztartások számának növekedése, és egyidejűleg az átlagos háztartásnagyság csökkenése.

A legmarkánsabb változást talán az egyszemélyes háztartások számának gyors növekedése jelenti, hiszen mind a háztartások számának növekedésében, mind az átlagos háztartásnagyság csökkenésében ez a tényező játszza a döntő szerepet. Napjainkban az Európai Unió országaiban élők mintegy 11%-a él egyedül. A legmagasabb arányt Dániában találjuk (17%), a legalacsonyabbat Spanyolországban és Portugáliában (4-4%), valamint Írországban (6%).

Az együttélési viszonyok jelentős változásai mellett a gyermekes párok még mindig a családok többségét teszik ki. Ilyen családban él az Európai Unió országaiban élő népesség 55%-a. Az egyszülős családok az összes család 7%-át adják.

A gyermekes párok arányának országonkénti különbségei jól jelzik a korábbi termékenységi szinteket és az országok közötti kulturális, illetve értékbeli különbségeket. Az ilyen családok az összes család 65–66%-át teszik ki Írországban és Olaszországban, az északi országok többségében azonban csak a családok 50%-át adják, de Svédországban például mindössze 31%-át.

Magyarországon a gyermekes párok (házastársak és élettársi közösségben élők) az összes család 51%-át teszik ki az 1996. évi mikrocenzus adatai szerint (arányuk 1980-ban közel 54% volt).

Az egyszemélyes háztartások az Unió népességének 11, háztartásainak 28%-át adják. Az egyedülélők számának rohamos növekedését alapvetően három tényező idézi elő: (1) a házasságkötések magasabb életkorokra tolódása, aminek következtében a fiatal egyedülállók száma emelkedik; (2) az újraházasodások visszaesése, ami a középkorú egyedülállók számát növeli; (3) valamint a demográfiai öregedés, ami, a férfiak magasabb halandóságával párosulva főként az egyedül élő idős nők számát gyarapítja. Azt azonban, hogy ténylegesen a népesség mekkora hányada él egyedül, illetve a háztartások mekkora hányada egyszemélyes háztartás, egyéb tényezők is befolyásolják. Jól megfigyelhetők például a déli országok „hagyományosabb” értékei az egyszemélyes háztartások arányában is: Spanyolországban a háztartások 13, Portugáliában 14, Görögországban és Olaszországban 21%-a egyszemélyes háztartás, míg az északi országokban 35–40%-ot tesznek ki az egyedülállók háztartásai.

A fent említett tényezők hatására Magyarországon is gyorsan növekszik az egyedül élők száma. 1980-ban 731 ezer ember élt egyedül, számuk 1996-

ra egymillió fölé emelkedett. 1980-ban az egyedül élők háztartásai az összes háztartás 19,6%-át, 1996-ban már 26,1%-át tették ki. Az egyedül élők számbeli emelkedésén belül a fiatalok, középkorúak és időskorúak különböző súlyt képviselnek. 1980-ban a fiatal egyedülélők az összes egyszemélyes háztartás 15, 1996-ban már csak 9%-át adták, a középkorú egyedül élők aránya 35-ről 33-ra csökkent, míg az időskorúaké jelentősen, 50-ről, 58%-ra nőtt.

9. Iskolázottság

Az iskolázottság a társadalmi jellemzők, rétegeképző ismérvek között kiemelkedő szerepet játszik, és a demográfiai magatartás alakulásában is az egyik legfontosabb magyarázó változó maradt.

A népesség iskolázottsági szintjének emelkedése továbbra is általános tendencia Európában. Az Európai Unió országaiban 1997-ben az 50–59 éves népesség 47%-ának volt középfokú végzettsége. A fiatalabb generációk végzettségi szintje egyre magasabb; a 25–29 éves korcsoportba tartozók közül már 69% a legalább középfokú végzettséget szerzettek aránya. A felsőfokú végzettségük aránya szintén jelentősen megnő a fiatalabb generációk felé haladva: az Unió átlagát tekintve az 50–59 évesek 15, míg a 30–39 évesek 22%-ának volt felsőfokú végzettsége 1997-ben. A négy dél-európai tagország népességének iskolázottsági szintje alacsonyabb, mint a többi tagorszáé, de éppen ezekben az országokban nő a magasabb végzettségeket szerzők aránya a leggyorsabban. Így az Uniós tagországok közötti különbség fokozatosan csökken.

Magyarországon az 1996. évi mikrocenzus adatai szerint középfokú végzettsége (ISCED 3, 5–7) az 50–59 évesek 28%-ának, a 25–29 évesek 65%-ának volt. Felsőfokú végzettséget (ISCED 5–7) az 50–59 évesek 13%-a, a 30–39 évesek 15%-a szerzett. Az iskolai végzettségi szintek emelkedése tehát nálunk is az elmúlt évtizedek jellegzetes változása, bár az uniós átlaghoz képest bizonyos elmaradások még láthatók.

A tanulással töltött idő kitolódása következtében a fiatalok később lépnek a munkaerőpiacra. Az EU-országok átlagában ezt azt jelenti, hogy 23 éves korra tolódott az az életkor, amikor a fiatalok legalább 50%-a heti 12 órát vagy annál többet dolgozik. Az átlag mögött azonban meglehetősen nagy különbségek húzódnak meg, Például Dániában, Németországban, Ausztriában és az Egyesült Királyságban ez az életkor lényegesen alacsonyabb, 19 év.

Magyarországon a KSH munkaerő-felmérésének tanúsága szerint a fiatalok munkaerőpiacra lépésének időpontja szintén kitolódik; a felmérés indulásakor, 1999-ben a 22 évesek érték el azt a határt, amikor a korosztály 50%-a

legalább heti 12 órát dolgozott. Ez valamivel alacsonyabb, mint az EU-országok átlaga, de magasabb számos tagország értékénél, feltehetőleg többek között azért, mert nálunk az oktatásban való részvétel mellett folytatott kereső tevékenység még nem intézményesült olyan mértékig mint a kontinens nyugati felében.

10. Foglalkoztatottság

Az európai országok társadalompolitikájában középpontba került a foglalkoztatottság, pontosabban a munkanélküliség alakulása, a munkanélküliség csökkentése, különösen a fiatalok és pályakezdők munkaerőpiaci helyzetének, beilleszkedésének elősegítése. A munkaerőpiac stabilitásának fontosságát aláhúzza, hogy a gazdaság- és társadalompolitikai megfontolások mellett a népesedés- és családpolitika eszközrendszerét is érinti, hiszen – érthető módon – a demográfiai magatartásra, különösen a családalapításra és a termékenységre is hatással van.

1997-ben az EU-országokban a 15–64 éves népesség 68%-a volt a munkaerőpiacon, tehát volt állása vagy keresett állást. A férfiak között ez az arány magasabb (78%), mint a nők között (58%).

A foglalkoztatási arány az Unió átlagában 60%-os, ezen belül azonban ismét csak jelentős különbségek vannak az egyes tagországok között. A foglalkoztatási arány Spanyolországban például lényegesen alacsonyabb (48%), Dániában viszont lényegesen magasabb (75%), mint az uniós átlag. Az Unió egészét tekintve a férfiakra lényegesen magasabb, 70%-os, a nőkre lényegesen alacsonyabb, 50%-os foglalkoztatási arány jellemző.

A részmunkaidős foglalkoztatás egyre jelentősebb szerepet játszik az Európai Unióban. 1997-ben a foglalkoztatottak 17%-a dolgozott részmunkaidőben (3. táblázat). A férfiak körében ez az arány igen kicsi, 6%, a nőknek viszont közel egyharmada ilyen állásban volt. Néhány országban különösen elterjedt a nők részmunkaidős foglalkoztatása. Hollandiában meghatározó, hiszen a dolgozó nők 68%-át teszik ki a részmunkaidős foglalkoztatottak, de meglehetősen magas ez az arány az Egyesült Királyságban (45%) és Svédországban (41%) is.

3. táblázat *A részmunkaidős foglalkoztatottak aránya az Európai Unióban és Magyarországon, 1997 (%)*

	Nők	Férfiak	Összesen
<i>EU átlag</i>	32	6	17
Belgium	31	3	15
Dánia	35	12	22
Németország	35	4	18
Görögország	8	3	5
Spanyolország	17	3	8
Franciaország	31	6	17
Írország	23	5	12
Olaszország	14	3	7
Luxemburg	20	1	8
Hollandia	68	17	38
Ausztria	29	4	15
Portugália	15	6	10
Finnország	16	8	11
Svédország	41	9	25
Egyesült Királyság	45	9	25

Forrás: Council of Europe (1999: 39).

A teljes munkaidőben foglalkoztatottak heti átlagos munkaideje az Unió egészét tekintve 40 óra. Az egyes Unió tagországok között nincs nagyon nagy különbség e tekintetben; kivételt képez az Egyesült Királyság, ahol a heti átlagos munkaidő a legmagasabb, 44 óra. A férfiak munkaideje mindegyik országban hosszabb, mint a nőké, a különbség azonban az országok egy részében igen kicsi; Ausztriában, Hollandiában és Svédországban kevesebb, mint egy óra. Jelentős viszont a férfiak és nők heti átlagos munkaideje közötti különbség az Egyesült Királyságban, ahol a teljes munkaidőben foglalkoztatott férfiak átlagosan heti 5 órával dolgoznak többet, mint a nők.

Határozott idejű munkaszerződéssel dolgozik az Európai Unióban a foglalkoztatottak 12%-a. Legmagasabb arányt ezen belül Spanyolország (34%), legalacsonyabbat Luxemburg (2%) képvisel.

A foglalkoztatottak közül a 15 ország átlagában 15% az egyéni vállalkozók aránya. Az arányok a mezőgazdasági népesség viszonylag magas aránya miatt déli tagországokban, valamint Írországban lényegesen magasabbak; Görögországban 33%, Portugáliában 27%, Olaszországban 25%, Spanyolországban 21%, Írországban 19%.

Magyarországon a 15–64 éves népességnek 1977-ben 58, 1999-ben 60%-át tették ki az aktívak. Az Európai Unió országainak átlagánál ez alacsonyabb, a férfiak és a nők közötti különbség mértéke azonban nagyon hasonló az Unióban mért különbséghez. Nálunk a 15–64 éves férfiak 66–68%-a (1997-ben 66%, 1999-ben 68%), a nők 49–52%-a van jelen a munkaerőpiacon.

A rugalmas munkavállalási formák, közöttük a részmunkaidős foglalkoztatás Magyarországon lényegesen kevésbé terjedt el, mint Nyugat-Európában. 1999-ben a foglalkoztatottak 6,1%-a dolgozott részmunkaidőben, vagyis heti 36 óránál kevesebbet. Ez az arány még a nők körében is csak 9,3%, ami a korábbi években tapasztalt emelkedés ellenére lényegesen elmarad a nyugat-európai átlagtól. Várható azonban ennek a foglalkoztatási formának a terjedése Magyarországon is. Ez a gyermeknevelés körülményeire is kedvezően hathat, azaz népesedéspolitikai, családpolitikai célokat is szolgáló munkaerőpiaci körülmény lehet.

A hazai foglalkoztatottak többsége, közel 70%-a heti 37–42 órát dolgozik, közel 15%-uk pedig ennél többet. A foglalkoztatottak 9,9%-ának heti munkaideje nagyon változó, ennek a csoportnak a többsége a vállalkozók vagy vállalkozások dolgozó tulajdonosai közül kerül ki. A teljes munkaidőben foglalkoztatottak átlagos heti munkaideje Magyarországon 39,9 óra, tehát ugyanannyi, mint az Unió átlaga.

A hazai munkavállalókra a határozatlan idejű munkaszerződés a jellemző. Határozott idejű munkaszerződés alapján a foglalkoztatottak 5,2%-a (ezen belül az alkalmazásban állók 6,1%) dolgozott. Arányuk folyamatosan növekszik, de egyelőre lényegesen alacsonyabb az uniós átlagnál. A mintegy 200 ezer főt kitevő szerződéses alkalmazott több mint fele 3–12 hónapos szerződéssel, kicsit több mint egyharmada ennél rövidebb időre szóló szerződéssel dolgozott 1999-ben.

11. Munkanélküliség

Az Európai Unió tagországaiban együttesen 18 millió ember munkanélküli, az EU átlagában a munkanélküliségi ráta 10,7% volt 1997-ben. A nők körében a legtöbb tagországban magasabb a munkanélküliek aránya mint a férfiak között. 1992 és 1997 között az Unióban összességében emelkedett a munkanélküliek aránya, a tagországok közül pedig csak Dániában, Írországból és az Egyesült Királyságból csökkent több mint 30%-kal ebben az időszakban.

A fiatalok (15–24 évesek) között a munkanélküliek aránya 10%, a megfelelő korú foglalkoztatottakhoz viszonyított arány 21%.

A tartós munkanélküliség nyomasztó gondot jelent az európai országok többségében. Az Unió egészét tekintve a munkanélküliek közel fele legalább 12 hónapja nem tudott elhelyezkedni. Általában a nők körében valamivel magasabb a tartós munkanélküliek aránya, mint a férfiak körében, ez alól Írország és az Egyesült Királyság képez kivételt. A tagországokban a munkanélküliek 64%-a érzi úgy, hogy rosszak vagy nagyon rosszak az esélyei arra, hogy a következő 12 hónap folyamán olyan állást találjanak, amilyent keresnek. E tekintetben a németek, a görögök, a spanyolok, az olaszok és a portugálok a legpesszimistábbak.

Magyarországon a munkanélküliségi ráta 1997-ben 8,7, 1999-ben 7% volt. A nők munkanélküliségi rátája nálunk alacsonyabb, mint a férfiaké. 1999-ben a nők munkanélküliségi rátája 6,3, a férfiaké 7,5% volt.

A tartós munkanélküliek, tehát azok, akik egy éve vagy régebben keresnek munkát Magyarországon szintén a munkanélküliek mintegy felét teszik ki. A munkanélküliség átlagos tartama 1999-ben már 17 hónap volt.

A fiatalok körében az átlagot meghaladó a munkanélküliség. A 15–24 évesek munkanélküliségi rátája 1997-ben 15,9, 1999-ben 12,4%. Ezen a korcsoporton belül is különösen kedvezőtlen a 15–19 évesek munkanélküliségi rátája (23,4%), ami nyilván alacsony iskolázottságukkal függ össze.

12. Összegzés

Amint ez a vázlatos áttekintés mutatja, Magyarország sok tekintetben elindult már az Európában tapasztalt változások irányába. Talán éppen a családi élet szerkezetének változásaiban mutatkozik ez meg a leglátványosabban. Természetesen – mint láthattuk – ma még Európában is nagy az eltérés például a skandináv és a dél európai családmódel között, és nehéz lenne jóslásokba bocsátkozni arról, hogy a tradícióktól való elfordulás nálunk milyen demográfiai következményekkel jár majd. A gazdasági fejlődés Magyarországon szükségszerűen maga után fogja vonni az iskolázottság, a foglalkoztatottság szintjének emelkedését, ám ez óhatatlanul gyorsítja a szemléletmód, a hagyományos magyar családmódel további modernizálódását. Ez pedig a családjog, a családpolitika, a családok támogatását szolgáló szociálpolitika bizonyos fajta átalakítását is igényli.

A csekély, de ma már kétségkívül érzékelhető javulás ellenére is kedvezőtlen a születéskor várható átlagos élettartam alakulása. Ez európai viszonylatban igen alacsony. Alig haladja meg a volt szovjet utódállamok rendkívül rossz értékeit, és – Románia kivételével – rosszabb a többi volt szocialista országban tapasztaltnál is. Nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk: a társadalmi cselekvés egyik kiemelkedő feladata jelenleg a halandósági szint európai átlaghoz történő felzárkóztatása.

Nagy valószínűséggel a lélekszámcsökkenés és a népesség öregedése lesz az elkövetkező idők egyik legnyomasztóbb demográfiai problémája. Az öregedő korösszetétel azzal jár, hogy csökken a társadalom újjátékozási képessége, mivel csökken a modernizációs igényekhez szükséges ismeretekkel rendelkezők száma is. Az egyedül élők, az ún. „egyszemélyes háztartások” arányának növekedése pedig máris azt a helyzetet vetíti előre, hogy az idős korúak családi, rokoni segélyforrásai ritkulnak, nagy az esély arra, hogy a fiatal generációval való kapcsolataikat elveszítik. Ez gyorsítja leépülésüket, és óriásira növeli a társadalmi cselekvés nélkülözhetetlen erőfeszítéseit. Ebben a tekintetben Magyarország sajnos, meglehetősen „illeszkedik” Európa egészéhez.

Európában elfoglalt helyünket – a hasonlóságokat és a különbségeket – vizsgálva a további, részletesebb elemzéseknél figyelmünket a *különbségek okainak megismerésére* érdemes fordítani. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok tanulságai szerint ugyanis korántsem lehetünk biztosak abban, hogy „hosszabb-rövidebb időbeli késleltetéssel”, de végül is minden európai ország hasonló demográfiai változásokon megy majd keresztül. A jelek arra mutatnak, hogy kontinensünk „demográfiai térképe” az elmúlt évtizedekben inkább színesedett, semmint „egységesült”. Jóval több haszon remélhető annak feltárásától, hogy Európa egyes országai, köztük Magyarország népességében miért jöttek, és miért jönnek létre olykor nagyon is eltérő demográfiai válaszok a sokszor szinte teljesen azonos társadalmi kihívásokra. Ennek ismerete már csak azért sem lehet mellékes, mert a népesedési gondok enyhítését célzó európai társadalompolitikák – amint arra a dolgozat példákat igyekezett felhozni – ha koncepciójukat, értékrendjüket, normatíváikat tekintve érthető módon hasonlítanak is egymásra, többnyire mégis, szükségszerűen „ország-specifikusak”, „nemzet-specifikusak”. Ez érthető is, hiszen a társadalompolitika akkor lehet eredményes, ha az adott ország népesség-összetételére gyakorolt komplex hatások mérlegelésén alapul.

IRODALOM

- Council of Europe (1999): Recent Demographic Developments in Europe, 1998. Council of Europe, Strasbourg.
- Living conditions in Europe. Statistical pocketbook. European Communities. Bruxelles 1999.
- Expert Group Meeting on Below-Replacement Fertility. United Nations. New York. 1997.
- Population ageing and living arrangement of older persons: Critical issues and policy responses. United Nations, New York. 2000.
- Population in Europe and North America on the eve of the millenium: Dynamics and policy responses. United Nations Economic Commission for Europe – United Nations Population fund – Council of Europe – Hungarian Central Statistical Office. United Nations, New York – Geneva. 1999.
- Mikrocenzus (1996): A népesség és a lakások jellemzői. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Társadalmi helyzetkép, 1999. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 2000.
- Munkaerő-piaci helyzetkép, 1999. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. 2000.